

К. АСАНБЕКОВ

ЫСЫК-КӨЛДҮН

ЖЕТИ

АКЕСИ

КИРИШҮҮ

**Атажурттун нукура байлыгы — эл.
Элдин куруп алган коомуна карата
Ата Мекенибиз нарк алат.
«Элдик» инсандар көбөйсө, өлкөбүздүн
тагдыры оңго башталганы.**

Адам баласы аңчылык, жыйноочулук менен жашап, айбандардын коркунучун жеңишкенден кийин адамга душман адамдын өзүнөн чыккан мезгилге келишкен. Уруулар кагылышы күчөп, коргонуу зарылчылыгы келип чыккан. Алгачкы коомдон өз алдынча ээликтер пайда болуп, мамлекеттик түзүлүштөр өсүп чыгып, алар күч алганда бири-бирин каратып алып, күнкор кылышкан.

Кыргыз мамлекетинин жылнаамасында (Д. Джунушалиев, А. Какеев, В. Плоских. Исторические этапы кыргызской государственности. — Бишкек, 2003) мамлекеттүүлүктүн өнүгүү жолу төмөнкүдөй мезгилдерге бөлүнгөн:

Биринчи мезгил — көтөрүлүү фазасы — Ши Цзы тарыхый жазмасында Сыма Цянь (б.з.ч. 143—86-жылдар) хунн-дардын падышасы Маодун шанүй Моңголиянын түн-дүк-батышына жасаган жортуулунда б.з.ч. 201-жылы гяньгун (генгун) ээлигин да каратып алган. Байыркы кытайлар кыргыздарды *гяньгун* деп аташканын тарых илими толук далилдеди.

БУУнун Башкы ассамблеясы 2003-жылы Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгын жарыялап, тарых айдыңы дүйнө элинин көңүлүн бурду (201ү2003ө2204ө2200).

Экинчи мезгил — түрк доору — Орхон-енисей жазмаларында чагылдырылган. 1721—1722-жылдарда Пётр Инин кызматчысы Г. Мессершмид, швед офицери Таберт Орто Азиядан, Волга боюнан, Түндүк Кавказдан байыркы түрктөрдүн руникалык жазмаларын табышкан (38 белги бар). Кыргызстанда руникалык эстеликтер 1896—1998-жылдарда табылып, аларды илимпоз окумуштуулар М. Е. Массон, С. Е. Малов, С. Г. Кляшторныйлар изилдеген. Түрк доору 5 этапка бөлүнөт.

1. VI—VII кылымдар,

2. VII—VIII кылымдар. Барсбек кагандын доору,
3. VIII—IX кылымдар — Улуу Кыргыз дөөлөтү (В. В. Бартольд).
4. IX—X кылымдар — Карахандар доору.
5. Моңгол жапырыгы.

Үчүнчү мезгил — В. М. Плоских «*мамлекетсиз мезгил*» деп белгилеген мезгил (XIV—XX кылымдар). Мына ушул мезгилде Ысык-Көлдүн Акелери жашап өтүшкөн.

Төртүнчү мезгил — *советтик доор* (1918—1991-жылдар). 1924-жылы 14-октябрда Кара Кыргыз автономиялуу облусунун түзүлүшү.

Бешинчи мезгил — *демократиялык мезгил* (1991-жылдан тартып азыркы кезге чейин) 1991-жылы көзкарандысыздыкка ээ болуп, эгемендүү мамлекетке айланган Кыргызстан толук эл аралык укукта дүйнөлүк коомдоштукка кирди.

Жуңгар хандыгы бир кылымдан ашык мезгил түндүк кыргыздардын жерин ээлеп, өзүлөрүн түштүктү карай сүргөн (Ө. Ж. Осмонов, А. А. Асанканов. «Кыргыз тарыхы». — Бишкек, 2003). 1758-жылга чейин баскынчыларга каршы азчылык менен натыйжасыз күрөш жүргөн. Цин империясы Жуңгар хандыгын талкалаган соң, жуңгарлар түндүк-чыгышты карай сүрүлөт. 1745—1770-жылдарда кыргыздардын Таластан тартып Ысык-Көлгө чейинки аймагы баскынчылардан бошотулат. Кокон хандыгы 1831-жылы Ысык-Көлгө басып киргенге чейинки мезгилде көлдүк ата-бабаларыбыздын мал-жаны өсүп, жашоо деңгээли көтөрүлгөн. Көлдүктөр Турпанга мал айдап барып, соода-сатык жүргүзүшкөн. Соодагерлер Көлгө келип турган. Күнкорсуздук социалдык жиктенүүгө алып келген. Байлар, жалданып иштегендер (кулдар) пайда болгон. Уруулар арасындагы араздашуулар жаңжалдарга алып барган (сарыбагыш — солто, бугу — сарыбагыш ж.б.). Бири-биринин жер ээликтерин тартып алууга умтулушуп, баскынчылыкка барышкан. Алып айтсак, Ормон хан керемет сырдуу, касиеттүү Ысык-Көлгө көз артып, өзү набыт болгонго чейин көлдүктөр менен далай ирет чабышып турган.

Белгилүү болгондой, *алмуस्ताктан бери эле акыйкат жеңип келет эмеспи. Ошол акыйкат ээлери XVIII кылымдын экинчи жарымы — XX кылымдын биринчи чейрегине чейин жашап өткөн Ысык-Көлдүн Акелери да кыргыз санжыра тарыхындагы элдик инсандардын катарында. Алардын бул жашоодо басып өткөн жолдо-*

ру, адамдык нарк-насилдери, акелик касиеттери жөнүндө бурма-
бай чагылдыруу жазган инсандын дилине жараша.

Тарых илиминин бир бутагы болгон санжырада айтылган бул даа-
нышман инсандар кыргыз элибиздин тарыхый маалыматтарынын өзөгүн
түзгөн баалуу даректер болуп саналат. Ысык-Көлдүн Акелеринин таржы-
малын иликтөөдө элдик санжыра, алар тууралуу баяндалып жазылган
көркөм адабий чыгармалар, тарыхый китептер, архивдик материалдар,
документтик даректер колдонулду. Карга Акени иликтөөдө профессор
Ү. Асаналиевдин материалдары колдонулду.

Бул илимий иликтөө эмгегин жазуудагы бир максат Ысык-Көлдөн
чыккан Акелердин тарыхый ордун даректердин негизинде далилдөө
болсо, алардын философиялык асыл ой-мурастары, басып өткөн тур-
муш жолу тууралуу баяндап берүү менин тарых жана улуттук руханий
дөөлөт алдындагы ыйык вазийпам болду.

Бул эмгекти жазууда мен ак дилимден Акелердин феномендерин
бирди эки кылбай, туура көрсөтүү аракетин көрдүм. Анткени пайдала-
нылган санжыра материалдарын кескин бурмалап, өзгөртүү туура бол-
бойт. Андай кылуу — даанышман кемеңгерлердин арбактарынын ал-
дындагы кечирилгис күнөө болмокчу. Албетте, түпкү даректердин же-
тишсиздигинен, айтылуу Акелердин феномендерин чагылдырууда ло-
гикалык ой жүгүртүү ыкмасын колдонууга туура келди.

«АКЕ» ТЕРМИНИ ЖАНА АКЕЛЕР

Филология илимдеринин доктору, профессор А. Имановдун жазганына караганда, түрк тилдүү элдер арасында кыргыз тилинде «аке», өзбек тилинде «ака», казак тилинде «?ка» (ата) термини бар.

Көлдө келиндер күйөөсүнөн улуу эркектерди атынан ай-тпай, кошумча ат кошуп тергешет (уста аке, почточу аке ж.б.). Деги эле жалпы кыргыз эли улууларга, сый адамдарга «аке» деп кайрылышат. Элибиз атам замандан бери эле улуу адамдарды атынан атоону осол көрүшкөн.

1840-жылы Жыргалаңдын боюнда өткөн чоң жыйында кадимки Тилекмат Мойт атаны, Сарт абаны «Аке» деп атоону сунуш кылганда калың эл түп көтөрө колдоп кетишкен. Ошондон тартып алар «Мойт Аке», «Сарт Аке» деп аталып калышат. Ошондо Мойт 90го, Сарт 60ка барып калган (А. Иманов).

1828-жылы дүйнө салган Карга бийди урпактары «Аке» деп айтканына инсандын жетимиш жылдай «түш-пөс бий» атыкканы негиз болот. 1950-жылдары айылымдагы чоң санжырачы карыя, кошунабыз Садык атадан Карга Аке жөнүндө көп уккам. Садык ата «Калысты Каргадан тап» деп баштаар эле (бул өзүнчө бир элдик уламыш кепке айланып кеткен сөз). Советтик идеологиянын кылычынан кан таамп турган мезгилдеги 1952-жылы Жети-Өгүз райондук «Лениндик постто» гезитине жазышып, Карга жана башка Акелерди айтууга тыюу салышкан. Бул багыттагы изилдеп иликтөөлөргөө тосмо коюшкандыгы али эсибизде. Аталган

идеологиялык тосмону жарып өтүүгө эгемендик алгандан соң гана кеңири мүмкүнчүлүк түзүлдү.

1868-жылы көзү өткөн баатыр элчи Тилекматка эл бир кылым өткөндөн кийин «Аке» деген наам бергенин тана албайбыз. XIX кылымда жашап өтүшкөн элдик болуштар Садыр, Карач, Кыдырды улуу муундагылар бүгүн Садыр Аке, Карач Аке, Кыдыр Аке деп сыймыктанып айтышат.

Журналист Ж. Жылкыбаеванын 1995-жылы жарык көргөн «Тарыхый инсандар таржымалы» китепчесинде Сарт Аке, Мойт Аке, Тилекмат Аке, Садыр Аке, Карач Аке, Кыдыр Акелер жагдайында алгачкы саамалык катары тарыхый маалыматтар берилип, коомчулук тарабынан жылуу кабыл алынган.

А. Имановдун «XVIII кылымдын жарымы — XX кылымдын башында Ысык-Көл өрөөнүндөгү ойчулдар, агартуучулар» китебинин I, II бөлүмдөрүндө Мойт Аке, Сарт Аке, Тилекмат Акелер тууралуу жазылган. Калган Акелер, ойчулдар, агартуучулар кийинки бөлүмдө берилмек.

«Аке» наамы — эл тагдырына күйүп-бышып, токсон толгонуп, элдин келечегинин камын көргөн элдик инсандарга эл урмат-сый кылып берген улуу даража. Акелер адамдык улуу сапаттардын ээси, калыс, адилет, чындыктан тайбаган, кыраакы, өзгөчө феномендүү элдин куту болушкан. Коомдо даанышмандыктын, акылмандыктын, билермандыктын кепили болуп, карапайым эл менен тыгыз байланышып, жалпы элдин ынтымагын көздөп, тышкаркы эл менен алака түзүүдө туура багыт беришкен, бийликке аралашып, саясатта да аброй күтүшкөн.

Ысык-Көлдө дараметине карай Акелер шатысынын эң жогорку баскычында жети Аке таанылды. Кийинки баскычтарда ар бир айылдын эл-журтка таасирдүү өз акелери бар.

КАРГА АКЕ
(1718—1828)

***Бейпил түн кетпей төрүбүздөн,
Береке качпай элибизден.
Бейкуттук учпай жерибизден,
Турса деп тилейм Теңирибизден.***

Эгемендик шарданы менен эркин сүйлөөгө эгедер болдук. Агын ак, көгүн көк деп, эрте ки кокустуктан артын качырып чочулабай, коркуп-үркпөй, кымырынып-кымсынбай айта турган учур азыр. Ылайым эгемендиктин боосу бек болсун. Өткөн жолубуздун баарынан өөн издеп, ага жамандыктын баарын атайылап жамай берген адам жарыбайт. анын жарык жагы менен жарамсыз жагын айтканда ыйманды жебей, ырысты кыркпай, калыстыктан кайтпаганыбыз ийги.

Ар мезгилдин өз заманына жараша анын адамдары. Кеңеш убагында талапка карай «тап», «тап күрөшү» өкүм сүрүп, мурунку аттуу-баштууларды, бардар адамдардын

көпчүлүгүн тап катары жойгону замандын агымын буркан-шаркан түшүргөн. Ага ак-карасы да, маскарасы да да ара-лаш аккан.

Эзелтен эл башында жөн билги, эстүү адамдар турган. Эл ичинде төбөсү көрүнүп баш көтөргөндөр барк, сөз билгендер нарк күтүшкөн. Кадырмандары жок калк болбойт. Ошондой кадырман адамдардан каралык, абройлуудан ала-лык издеп кыйкым таап, жерип келбедикпи. Бий, бай-манаптардын балдары билинбөөгө аракет кылып, кылмышкердей кымырынып, ойлорун да, бойлорун да жашырышкан. Арийне, заман парзы ушундай болду.

Каран калган «тап күрөшүнүн» капшабына кабылып, Эл эсинен унутула баштаган эстүү-баштуу, нарк-насил-дүү адамдардын ысымдарын мына эми баш көтөрө батынып айтып отурабыз. Аттигиниң ай! Жетимиш жыл бою аларды акараттап келип, алтын шилекейлерин чачырата айткан нуска кептерин билгендердин оозунан учурунда муюп уга албай, эми минтип кейиштүү өкүткө дуушар болдук.

Карга Аке — бугунун желдең уруусунан чыккан улуу инсан. Ал жарык дүйнөгө 1718-жылы келип, 110 жашка жете жашап, нарк-дөөлөттүү өмүр сүргөн. Он уулдуу болгон. Карга Акенин теги: Долон — Агуул — Тагай — Кылжыр — Орозбак — Мырзакул мырза — Алсейит — Туумакашка — Каракозу — Желдең баатыр — Түлө-кө — Мендегул — Карга.

Карга Аке, болжолу, Мойт Акеден отуздай, Сарт Акеден элүүдөй, Тилекмат Акеден сексендей, Садыр Акеден жүз үч, Карач Акеден жүз жыйырма, Кыдыр Акеден жүз жыйырма беш жаш улуу.

«Карга Аке» темасы 1996-жылдан баштап иликтенип келатат. Акелердин аксакалы Карга Акенин жарык дүйнөгө келген жылы өтө сейрек кездешүүчү ынанымдуу дарекке таянылып иликтенди.

Леонардо да Винчи: «Ар кандай изилдөөлөр математикалык тактоодон өтпөсө негизсиз», — деп жазгандай, Карга Акенин туулган жылы арифметикалык жөнөкөй кошуу, алуу жолу менен такталды.

Урпактары айтып жүргөн санжырада Карга Акенин 110—112 жашка чыкканы баса айтылат. Карга Акенин небереси-

нин небереси Иманкожо Атамкуловдун 10 жашындагы эстутуму боюнча, Акенин туулган жылы мындайча аныкталды.

Иманкожо ата 1916-жылы үркүп баратканда төрөлүп, ансыз да азап чеңгелинде калган ата-энеси таштап кетмек болушканда, аны токсондон ашкан чоң атасы Акылтай Кытайга чейин койнуна катып алып барат. Совет өкмөтүнүн чакыруусу менен алар үч жылдан кийин Көлгө кайтып келишет. Акылтай карыя 105 жашында, 1928-жылы Дархан айылында дүйнөдөн өтөт (мүрзөсү Чычкан-Башыда). Карыя небереси Иманкожону койнуна алып жатып, аркасын тырматчу экен. Мына ошол Акылтай карыяын: «Мен аркасын тырмаган жылы Карга чоң атам дүйнөдөн кайткан», — деп айтканын Иманкожо көкүрөгүнө түйүп калган. Мына ушул дарек боюнча Карга Акенин туулган жылы аныкталды: эгерде Акылтай карыя Карга Акенин аркасын 5 жашында тырмаса: $1928-105+5-110=1718$. А эгерде 3 жашында тырмаган болсо: $1928-105+3-110=1716$. Демек, Карга Аке 112 жыл жашаган. Карга Акенин урпагы Касым Чамаевдин 1960-жылы жарык көргөн «Карга Акенин мурас баяны» макаласында да Акенин туулган жылы 1720-жыл деп болжолдолунат.

Ошентип, Карга Акенин туулган жылы эки жыл илгерикийини менен аныкталып, эстелик коргондун тактасына 1718—1828-жылдар деп түшүрүлдү.

Оозунда сөзү, калкына калыстыгы бар улуу даанышман кыргыз уруулары калмак-жуңгарлардын коогалаңдуу капшабына кабылып турган заманда жашап өткөн экен. Калк тагдырына кабыргасы кайышкан Карга Аке элин кыраакы болууга, жоого каармандык менен каршы турууга үндөп айткан накыл кептери азыр дагы эл арасында айтылып келет: «Жоңгорлуу жоодон сактасын, жоболоңдуу доодон сактасын», «Ойроттон шок чыгат, оюндан от чыгат», «Коктуңду калмак кор кылды, колотуңду тор кылды», «Калмак каймагыңа көз артпайт, аймагыңа көз артат».

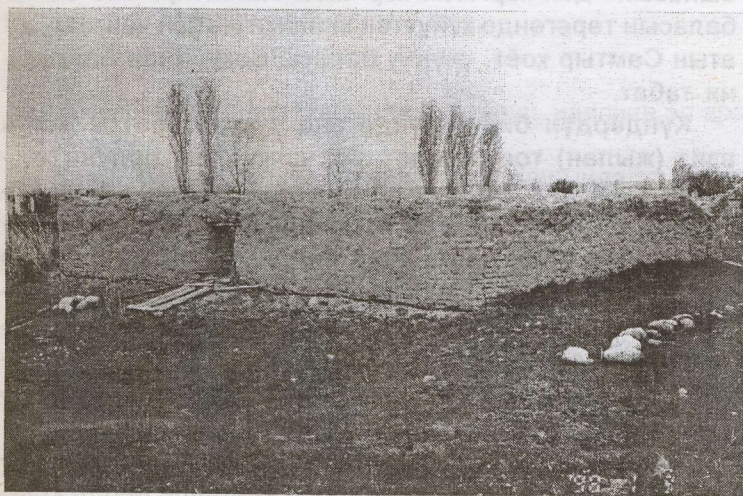
Карга Аке, Карга бий аталып келген бул улуу инсандын өмүр жолу да идеологиялык кысымдын капшабы менен, дээринен тың чыккан атка минер урпактарынын ата-тегинен коркуп-үркүүсүнүн айынан акырындап унутула баштаган болчу.

Атактуу санжырачы Садык аксакал, куйма кулак Курма-наалы, Шадыбек карыялар, Супатай аталар уламалуу кеп кылып айтып беришпегенде, мугалим Апыш Супатаев алардан жазып калбаганда Карга Акенин дайын-дареги билинбей калмак окшобойбу.

Садык аксакал: «Касиеттүү Карга атамдын кайран сөзүн уккула!» — деп күйүп-бышып кетер эле.

«Мен да кызыгып, далай сөздөрүн жазып алып, өзүм үчүн эле сактап койгом. Мындай күн келерин ал убакта ким билген. Карга атаны Акелердин катарына алып чыккан ал кишинин өзүнүн кара кылды как жарган калыстыгы, адил, нуска сөздөрү, замандаштары Сарт Акенин, Тилекмат Акенин, Боронбай манаптын сый-урматы, азыркы муундун аздектеп маани берген адилет баасы болуп отурат», — деп жазат окумуштуу Үсөн-бек Асаналиев.

Карга Аке коюлган жер *Карга Акенин коргону* деп аталат. Дархан айылынын четинде XIX кылымдын биринчи

Карга Акенин коргону. 1828-жыл.
Жети-Өгүз району, Дархан айылы.

чейрегинен бери түбөлүк жай алган бул бейит бүгүнкү күндө да өзүнчө эле шаардай туюлат (15 гектардай).

Акенин урпактары эчен жер талаштарда Карганын бейитин бетке кармап, Жуукунун талаасын жердегендери жөндүү иш болгон. Болбосо бу Жуукунун талаасын талашкандар көп болуптур.

Карга деген ат коюлуш икаясын төмөнкүдөй логикалык ой жүгүртүү менен изилдеп иликтедик:

Мендегулдун тун уулу Сатыш адам суктанарлык чыгып, эл оозуна алынат. Эне баласын таякелерине барып келүүгө айылдагы балбан, кайраттуу Казакбайды кошуп жиберет. Төркүнү бир нече күндүк жол окшобойбу. Ээн талаада эригип баратышканда Сатыш алыстан көрүнгөн караанга чаап жетип барса каракчылар экен. Каракчылар баланы качырып калышканда, Казакбай жетип арачалаганга үлгүрбөй калып, алар баланы найза уруп өлтүрүшөт. Өлүгүн алып барганда энеси: «Сатышымды сага табыштадым эле, сени кудайга табыштадым эле. Топ кишилик алың бар эле. Тукумуң үчтөн ашпасын» деп каргаган каргышы тийиптир. Эне экинчи баласын төрөгөндө күйүттөн кийинки жатын чайкаар деп атын Самтыр коёт. үчүнчү баласы Боку, анан Байкишини табат.

Күндөрдүн бир күнүндө эне сууга баратса жолун азиз (жылан) тосуп калат. Ак чачкандын ордуна жоолугун жа-йып коюп, суу алып келсе, жылан кебин (терисин) жоолукка таштап кеткен экен. Абышкасына айтып, түлөө өткөрүшөт. Жыл айланып эркек төрөгөндө купуя туйган эне: «Сатышымдын орду келди», — дептир. Сатыштан кийин жүрөксүй кооптонуп калган ата-эне наристеге узун өмүр тилеп, атын Карга койсо керек (биология илиминин көрсөтүүсүндө каргалар 100—200 жыл жашайт).

Карга үйлөнгөндөн кийин Мендегул (атасы) кайтыш болот. Малды бөлүшөлү деп агалары келгенде Карга: «Ини-лерибизди үйлөйлү, анан бөлүшөлү», — деп Ногой, Сүйөрдү үйлөнтүшүп, андан кийин калган малды бөлүшкөн

экен. Эл ичинде айтылып калган «Калысты Каргадан тап» деген кептин өзөгү ушундан башталганы ынанымдуу.

...Атадан бөлүшкөн малдын жугу Байкиши менен Каргада калса керек. Ит-куштан, мал тийгенден сактанышып, «сарыкатын» аталган беш бай менен жылкыны чогуу салышат (кайттарышат). Сарыбагыштар жылкыга тийгенде куугун учурунда Байкиши бирөөнү өлтүрө чабат. Шарт боюнча «кун» дооланат. Сарыкатындар жарымын төлөйбүз деп, Байкиши, Карга жетинин экисин төлөйбүз деп чыр күчөйт. Казак калыска кайра барышканда баары айтып бүткөндөн кийин Карга:

Көп курусун, көпкө бүткөн көз курусун,
Аз курусун, азга бүткөн сөз курусун.
Көп курусун, көпкө бүткөн мал курусун,
Аз курусун, азга бүткөн жан курусун,

деп айтканда, сөздүн тереңине баа берген казак калыс кунду жетиге бөлүптүр.

Ошондон кийин Байкиши:

Малдан алдырсам – маа,
Кептен алдырсаң – саа,

деп күтүрөгөн малдын башында өзү туруп, инисине эл аралаганга жол бериптир.

Карга, болжол менен алганда, кырк жашында эл араласа (бий болсо), өмүрү өткүчө 70 жылдай бийлик кылып, «түшпөс бий» атыгат.

Өзү бий болсо, он баласы болсо күтүрөтүп мал күткөнүн ким танат. Каркыраны жайлап жаткан бир жылы Тилекмат барып калат. Жылкычылар союш кармай алышпай буй болушканда, Карга Аке укурукту алып чалма салып азону токтотот. Тилекмат: «Жарыктык», — деп, жашын сурайт. Ошондо бий: «Сен сурап калдың», — деп жашын айтыптыр (болбосо, мурда айтчу эмес экен).

Жайлоодон көчүп келатып Жуукунун талаасынын чок ортосуна Жаныбекке (жакшы көргөн уулу) белги койдуртат. Ошол кышта ат бура тарткыс опсуз калың кар түшөт. Ката-

ры келгенин сезген сыркоо ата тукумун, элин чогулттурат. Эзели үстүнө кирбеген келиндери ээги түшкөнү баштап жүгүнүп киришет. Жаныбек жашып (ыйлап) басылбай койгондо: «Өмүр аласа, жан бересе», — деп жубатат. Анда улуу кейиштүү:

— Ата, күнгөй-тескейдегилерди кантип чакырам, — десе:

— Күрткүгө түртүп койгула, — дептир.

...Жол ачылганча 40 күнү аза күтүшөт. Булгаарыга ороп, боз үйдө карда сакташат. Келиндердин кошогу түгөнөт.

— Катын албай эле торпок алган турбайбызбы, — деп Жаныбек күбүрөнсө, кар менен ойноп жаткан Арууке (Кожотайдын кызы) каадалуу кишиче:

— Ата, мен кошом кошокту, — дейт.

Күнгөй-тескейден келип, сөөктү жайына коюп жатканда он үч жашар Арууке калың элди таң калтыра тамшандырып үнү бүткөнчө чоң атасына кошок кошуптур.

— Кумакем (чоң атасы) кошокту айтып ыйлап ийчү эле, — деп эскерет Карыпбай аба. Чүкө ойногончо жазып албай деп өкүнөт. Анын эсинде бүдөмүк калган саптар мындай:

Кошок уксаң менден ук,
Көчкөндө төөнү айдап ук.
Конгондо бээни байлап ук,
Апталап эмес, айлап ук,
Биздикине жайлап ук.

Жай күн болуп калганда,
Куран окуп барганда.
Касиеттүү атаке,
Ак батаны аяба.

Кийинчерээк Тилекмат Аруукени кудалап койгон «боор» уругунан «талакат» (калыңга берген малды кайра кайтарып берип, кыздын башын ачуу) алып келип, иниси Байтайлакка алып берет. Арууке — Токой, Алтымышбай, Жетимишбайдын энеси. Токоев Мукаш кызматкер болгон, улуу агам

Мырзабек экөөнүн армиядан түшкөн сүрөтү Оргочордогу музейде. Алтымышбаев Асылбек философ-академик болгон. Жетимишбаев Кален Жети-өгүз районундагы Оргочор айылындагы тарых музейинин директору эле.

Тарыхты иликтөөдөгү урунттуу даректер даанышман Карга Акенин касиеттүүлүгүнөн да кабар берет. Кыргыз элинде «касиеттүү» деген сөз санжыра тарыхта айтылып келген термин.

Кален агайдын энеси Дарханда 1955-жылы 80 жашында каза болгонун билем. Агайдын энеси кайненеси Аруукеден укканын такташтырсак, жылдары жана жашаган мезгили туура келди.

Аруукени абысындары, жакындары:

— 13 жашыңда чоң атаңды кошуптурсуң, ошондон айтып бер, — деп кысташканда:

— «Анда чоң атамдын арбагы коштурган. Куржундан кашыктап, чөмүчтөп оозума кум салып турду, мен айта бердим. Азыр оозумда бир сөзү жок» деп айтканын энемден уккам, ушуну жазып кой, — деп Жетимишбаев Кален агай баса айткан болучу.

1926-жылы көзү өткөн Кыдыр Акеде да касиет болгон деп айтылат (колдогону жолборс делип).

«Касиет» темасы илимий түрдө али жетишерлик түрдө изилдене элек. Парапсихология илими өнүгүп, анын сырлары ачылаар учур алдыда.

Карга Аке көркөм чыгармаларда, адабий китептерде чагылдырылат. Ж. Жылкыбаеванын «Тарыхый инсандар таржымалы» китебинен:

«Солтодон Мүсүр аттуу жаш манап Сарт Акеден бата алганы келгенде:

— Ысык-Көлдө байлар көп деп угабыз. Эң байыңар ким? — деп сураганда:

— «Мал — ышкырса жуттуку, айдаса жоонуку». Миң толгунуп эл камын көргөн көкүрөгү асылдар элдин байлыгы, — деп Карганы, Тилекматты атаптыр.

А. Имановдун жогору жакта аталган китебинин 2-бөлүмүндөгү (58-бет) «Жеңилбеген эч нерсе жок» тема-

сындагы берилген эпизоддо чоң жуттун жазында Каркыра жайлоосуна көчүп баратышып өргүгөндө, Сарт Аке калың карда Тилекмат экөө зорго барып Карга бийди көрүп, батасын алышканы айтылат.

Тарыхый китептен Карганын жактырган уулу Жаныбек 1862-жылы 400 түтүн «Күрүчбек» уругунун бийи болгонун Радловдун жазып кеткени санжыра менен айкалышат («Кыргыздар», 2-том, 314-бет).

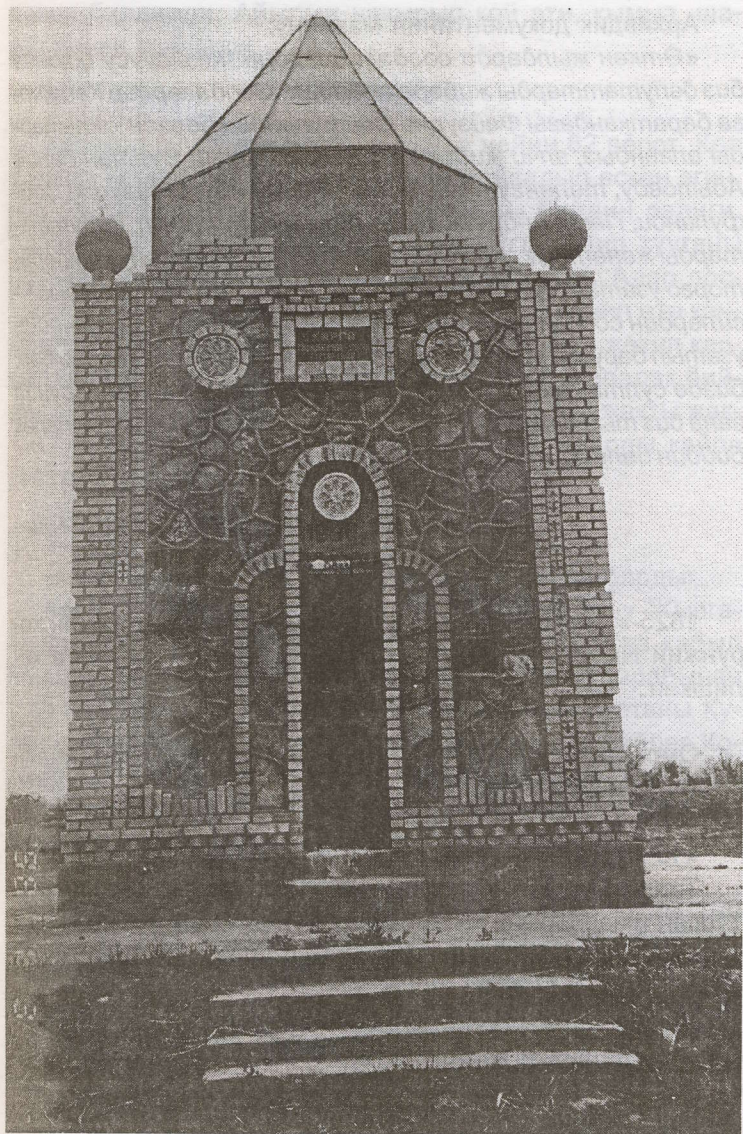
Карга Акенин өзгөчө бир феномени кадимки Бирназар бий (Белектин Алдашынын уулу) конгондо аты жоголуп, өзүнүн бир баласы ууру чыкканда, өкүртпөй, жаназа окутпай, жарма көргө көмдүрүп салган. Бул намысы XX кылымда Сталин туткундагы баласын генералга алмашпай койгонго үндөшөт.

Түпкү дарек 2001-жылы «Карга Аке» темасында дипломдук иш жактагандан кийин табылды. 1824-жылкы архивдик документ Карга Акенин так дарегин берет («Кыргызстан — Россия», 103 бет. ГАОО, РФ. ОП-1, Д-419. Л-93-103. Отпуск.) «Кыргызстан — Россия» китеби — кыргыз-орус тарыхынын булагы. Анда кыргыздар 1758-жылы Россияга алгач кошулган кездеги 200 кыргыздын ысмы бар. өзбекстан, Казаксан, Кыргызстан Россиядан алган 225 архив материалы (негизгиси Россияныкы) берилген.

1824-жылы тарыхый абал оор болгон. Цин империясы Көлгө чалгынчыларын жиберген. Кокондуктар сарыбагыш-солто чабышынан пайдаланып, солтого болушуп, Чүйгө Бишкек чебин салып бек орношуп, Ысык-Көлгө жутунуп турган. Казактардын да кысымы күчөгөн.

106 жаштагы Карга бий башында болгон бугу кыргыздары үч бөлөк элчилер аркылуу кат жөнөтүшкөн. (Арык тукумунан 12 бий, Белек уругунан 3 бий, Желдең уругунан 8 бий). Элчилер Омск шаарындагы кабыл алууда болот.

Желдең уругунун бийлери жиберген каттагы сегиз бийден бүгүнкү күндө Карга бийдин гана ысмы белгилүү. (Архив ГАОО...).

Карга Акенин күмбөзү.
1996-жылы тургузулган.
Жети-Өгүз району. Дархан айылы.

Архивдик документинин мазмуну:

«Өткөн жылдарда соодагерлердин чакыруусу боюнча биз депутаттарды жибере албадык. Соодагерлер Кашкарга бараткандагы Файзулла Сейфулинден берген катыңарды алганбыз, элчи жибере албадык. Быйыл Султан Галий Адыловду, төлөнгүт Уйсунбай Шакировду, Файзулла Сейфулинди, Пётр Андреевичти чакырып сүйлөшүп, депутаттарды жөнөттүк. Аларды сиздер бийик даражалуу императорго узатат деп ишенебиз. Биздин башкы максатыбыз — силердин соода кербендериңерди Кашкарга, Аксууга чейин узатып барууга уруксат алуу. Ортодо баш бербегендер бар, бизде султан жок. Император өкүмдардын калкалоосунда гана биз тынч жашай тургандыгыбызды билдирип Жапалак бийдин баласы Алымбекти, Айтназарды жиберебиз».

Элчилер алып барган катты тышкы иштер коллегиясы орусчага которгон.

1825-жылы элчилерди коштогон 120 солдат менен хорунжий Нюхалов, дарыгер Зибберштейн Ысык-Көлгө келишкен.

Омск гарнизондук полктун дарыгери Зибберштейндин күндөлүгүнөн:

«16-жүрүш, 31-июль.

Талды-Суу, Түп, (Санташ жолу — Кашкар, Яркенд) Ак-Суу, Турпан шаарларына кетчү жолду Кулжа башкармалыгынын күзөтчүлөрү көзөмөлдөп турушат (кытайлар). Эгин, чөп жайкалат.

Депутаттарды туугандары менен кезиктирдик. Ата-энесин, туугандарын көргөндө Акымбек (Олжобайдын баласы), Алгазы (Шералынын баласы) экөө сөз талашып жакалаша кетишти. Отряд экиге бөлүндү (бири Олжобайдын айылына, бири Шералынын айылына). Депутаттарды тегеренишип комуз, ыр менен тозушту. Олжобай бий баласын жеткиргенге бизге ыраазычылыгын көзүнүн жашы

менен билдирди. Айылын чакырып кой эти, кымыз, ша-
рап менен сыйлады.

2-август.

Каракол суусунан Жууку суусуна чейин 62 вёрст. Көл тарапка кеткен түз жолдун боюнда жайкалып өскөн эгин, чөп. Жети-өгүз суусуна чейин Шералы бийдин ээлиги. Андан ары Жапалак бийдики. Депутаттын бир тууганы Орузбай жана көп кыргыздар менен кезиктик. Алар достук белгисин көрсөтүштү. Ат уурдап, сууну кечип өтө качкандарды (белектер) Загривский, Волков кууп жетип кармап келишти, аларды Нюхалов жазалады. Жапалак бийдин айылында көп эл менен кезиктик. Бий биз жакты жактап сүй-лөдү. Жол жүрүүгө 18 ат берди, аларды кайра келатып бердик.

3—4-август.

Ысык-Көлдү көрдүк. Кочкор суусуна чейин бардык.

Кара кыргыздардын карыяларынын чогулушу Жыргалаңдын боюнда өттү. Биздин айткан сөздөрүбүз кабыл алынды, бирок термелүүлөр да болду. Кокон тарабынан үчөө үгүт жүргүздү (бирөө бизге, бирөө казак султаны Куланга, бирөө кыргыздарга). Олжобай, Жапалак бийлер Коконго кошулалы деген сөздү четке кагышып, Россияга кирүүнү үндөштү. Арык, желдеңдер ынтымактуу көрүнөт, биздин сооданын жүрүшүнө жакшы болоор».

Тарыхый жазма. Биз Карга Акенин 1824-жылы 106 жашында бий экенин архивдик документтен билдик. Түшпөс бийдин коомдук ишмердиги туралуу эч дарек жок. Бийдин милдети эл башкаруу, талаш-тартыштарды жөнгө салуу. Ошол кезде бий өкмөт да, сот да болгон.

Карга Акенин феноменин тарыхый жазмадан табабыз. Карга Акенин чөбөрөсү Малаев Жумаалы (1970-жылы кайтыш болгон), дагы бир чөбөрөсү Рамат уулу Шадыбектен 1946-жылы (Карга Акенин батасын жатка айтчу экен) муга-

лим Супатаев Апышка жаздырып алган жазманы сактап жүрүп, баласы Турдубекке 1965-жылы тапшырат. Турдубектин сөзү:

«Атам колхоздо жылкычы экен. Кыргыз ССРнин Жогорку Советинин грамотасы менен кошо оролгон жазманы 1965-жылы берген. 1996-жылы Карга Акенин мааракесинде окумуштуу Үсөнбек Асаналиев абага бердим».

Жазма «Ысык-Көл кабарлары» гезитине басылып чыккан (25.02.97). Ушул жазмадан Карга Акенин коомго жасаган мамилесин эшитип, туябыз. Жазмадан үзүндү келтирели.

Кыйын кезеңдер болочогу менен айтылат:

Жоо каптаса жоюлар,
Жоо да бир күн союлар.
Өрт каптаса өчүлөр,
Өлүм каптаса өчүгөөр.

Кайраты кеткен кайыгаар,
Карт болгон оору айыгаар.
Жонгорлуу жоодон сактасын,
Жоболоңдуу доодон сактасын.

Адамдарга жакшылык кылуу парасаты бар:

Жардынын байы бол,
Жакырдын жайы бол.
Жетимге санаалаш бол,
Жесирге каралаш бол.
Ай кетилет,
Жетим жетилет.

Тилекмат Акенин 200-көрнөк календарындагы «Жакшылыгы жок адамдын барынан жогу» аныктамасы жакшылык кылуу Карга Акенин канында барын айтып жатпайбы.

Карга Аке ынтымакты туу тутат.

Эп чырагы эне болот,
Уул жакшысы урмат болот,
Сый жакшысы сырдаш болот.
Сыр жакшысы курдаш болот.
Айлап катыш муңдаш болот.
Керегең бек болсун,
Кебиң эп болсун.

Тууганыңа туура бол,
Тутугуңа буура бол.
Кайратты элден ал,
Келбетти жерден ал.
Тазалыкты суудан ал,
Ынтымакты туудан ал.

Чечмелеп келсе жазманын бир сабы бир айтым кеп.

«Жоо каптаса жоюлар».

Эмне жоюлат? Жоо киргенде бейпил турмуш, максат, тилек, араздашуу, тирешүү, кара ниеттик баары жоюлгандыр.

«Жоо да бир күн союлаар».

Аке жоо (калмактар) сүрүлгөнүн көргөн, сүрүлгөн жоо канча?

«Өрт каптаса өчүлөөр».

Чыккан өрт өчүрүлөөрү бышык.

«Өлүм каптаса өчүгөөр».

XVIII кылымдагы эпидемиянын (чума) залалын айтат.

«Кайраты кеткен кайыгаар».

Бул сап бардык адамдарга тиешелүү. Тирүүчүлүктө не түркүн тагдырлар кездешет. Эмне кылаарын билбей, кайыгып калбай кайраттанып, туруштук берип, чыйралыш керек экендиги акыл катары берилген.

«Жонгорлуу жоодон сактасын,
Жоболоңдуу доодон сактасын».

Доо — душмандын опсуз салыгы. Эл доосу жок бейпилдикти күсөйт. Жунгарлардын (найзалуу жоо) басып киргени. Кыргыздарды (бугуну) туулган жеринен сүрүп салган жаракчан жоо.

«Жардынын байы бол,
Жакырдын жайы бол».

Жарды-жакыр, бай, кул байыртадан берки социалдык көрүнүш. Тең жашоо болбоптур, болбой калды. Колунда барларды, колунда жокторду көз алдыбыздагы жашоодон көрөбүз. Инсандын эки сап сөзү жарды-жакырлар жалтанбай жардам алууга тийиш, байлар аларга жакын болуп, боорукер, кайрымдуу болушу керек деген мааниде.

«Эп чырагы эне болот».

Эне балдарын тең санап, ынтымакка тартат. Жараштырат, бири-бирине күйүмдүү болуп, эл-журт менен оң алакада болсо дейт.

«Сый жакшысы сырдаш,
Айлап катыш муңдаш».

Тирүүлүктөн сый гана урматталып айтылып калат тура. «Тирүүңдө сыйлаш» дейт. Сый өткөндөрдүн тукуму да сыйлашат.

«Керегең бек болсун,
Кебиң эп болсун.
Тууганыңа туура бол,
Тутугуңа буура бол».

Айтчу кебиңдин эми болсун, ыктуу болсун. Ар бир үй-бүлөдө бирөөнө баш берсе бирдик болгон. Туугандар да

калыс, билерман башчыны, ынтымакты күсөйт. «Баш то-
голоткон кишиси жок» деген кеп бар.

«Кайратты элден ал,
Келбетти жерден ал».

Элдин кайраты — сел. Эл колдогон адамдын түркүгү
бекем. Келбет жерден алынаары ак сөз. Мал-жанды жер
багат. Ошондуктан «Эр эмгегин жер жебейт» деп айты-
лат. Бүгүн да элибизде жер иштетип мал күткөн киши —
колунда бар келбеттүү адам.

Македонскийден тарта канчалар Көлгө көз арткан (Чын-
гыз хандын жапырыгы, калмактардын удаалап басканы,
кокондуктар, орустар). Кокон баскынчылары орустун ар-
касы менен сүрүлгөн (1876-ж.). Ак падышадан Октябрь ре-
волюциясы сактап калган. Октябрь — Ленин эгиз. Ленин-
дин атын кыргыз элинин унутууга акысы жок. Ал болбо-
гондо кыргыз эли кумга сиңген суудай жоголмок. Октябр-
га таазим кылабыз. Кыргызстандын календарында 7-но-
ябрь күнү майрам күн болуп белгиленгени кыргыз бийли-
гинин акыйкат аркалап, тарыхты бурмалабаган ади-
леттүүлүгү.

* * *

«Алтынды дат баспайт» демекчи, XVIII кылымдын башын-
да туулган Карга Акенин дайын-дарегин азыркы кездеги ур-
пактарына жеткирген ал даанышман инсандын эли-журтуна
кылган эмгеги, накыл сөздөрү болуп отурат.

«Кудайдын бергени угулбайт,
Жалгаганы туюлбайт.

Эр менен эрдин эрегишинин эбин тапса болот,
Эл менен элдин эрегишинен кудай сактасын.

Эр эрегиши мал менен бүтөт,
Эл эрегиши кан менен бүтөт.
Аздын шору арбын.
Тең туугандан кем тууган жаман.

Эрин сойсоң — эли бар,
Малын чапсаң — беги бар.
Жер жабырын казган билет,
Калк кадырын азган билет.
Жол катуусун баскан билет,
Жан таттуусун качкан билет.
Жылдыздын сырын асман билет,
Жылкынын сырын баккан билет.

Туякка — жер тирек,
Канатка — жел тирек,
Ханга — эл тирек.

Күнөө кылгандын күйүтү ичинде.
Алтынды таш катат,
Акылды баш катат.

Сабыр — сакалдууда,
Санаа — акылдууда.

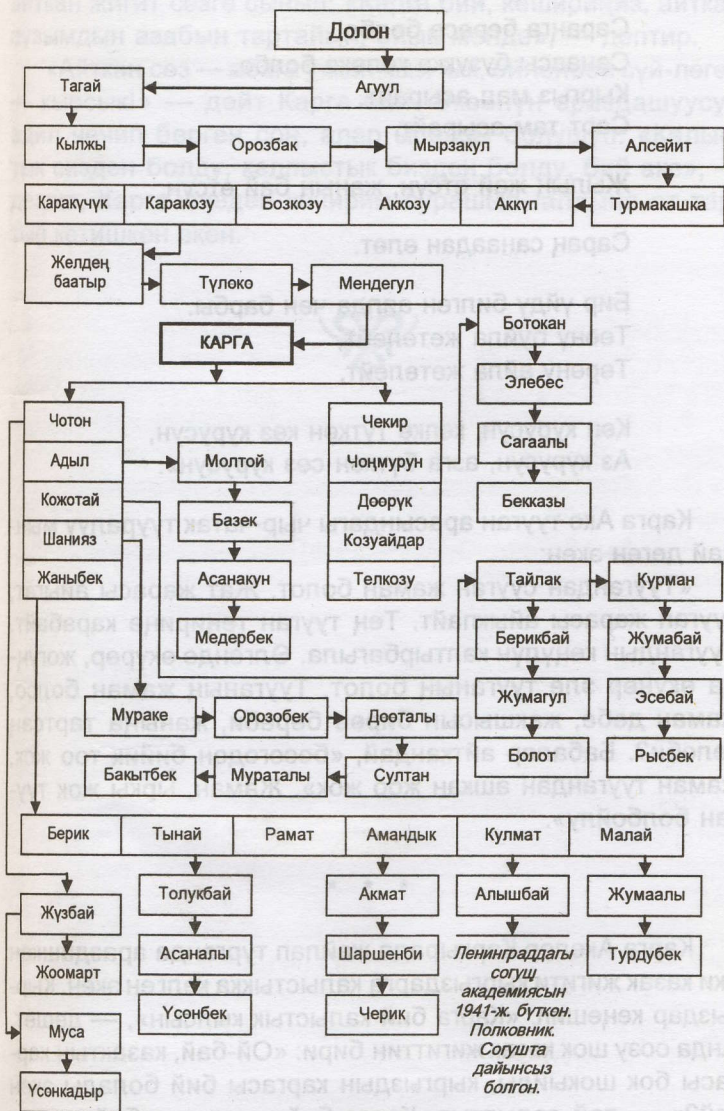
Эл көрүп сөзү ачылат,
Жер көрүп көзү ачылат.

Жалгызды тул дейт,
Жаманды кул дейт.

Темирди корго малат,
Телини шорго малат.

Сөздүн көбү дурус эмес, төбү дурус.

Тең тууганга текеберлик кылба.

Карга уулуна чыккан жетекчилер:

Эркинбаев Абдымамбет	башкарма	1930-1932	Толукбаев Асаналы	башкарма	1930-1932
Курманов Жумабай	башкарма	1934-1935	Толукбаев Эсенгул	башкарма	1934-1935
Баймуратов Абдыбата	башкарма	1936-1941	Берикбаев Үсөнакун	башкарма	1936-1941

Ленинграддагы согуш академиясын 1941-ж. буткон. Полковник. Согушта дайынсыз болгон.

Карга Акенин ата-теги, урпактары

Сараңга бересе болбо,
Санаасы бузукка келеке болбо.
Кыргыз мал асырайт,
Сарт там асырайт.

Жылың жай өтсүн, жаның бай өтсүн.

Сараң санаадан өлөт.

Бир үйдү билген аялда чен барбы.
Төөнү буйла жетелейт,
Төрөнү айла жетелейт.

Көп курусун, көпкө түткөн көз курусун,
Аз курусун, азга бүткөн сөз курусун».

Карга Аке тууган арасындагы чыр-чатак тууралуу мындай деген экен:

«Туугандан сууган жаман болот. Жат жарасы айыгат, тууган жарасы айыкпайт. Тең тууган теңириңе карабайт. Туугандын көңүлүн калтырбагыла. Өлгөндө өкүрөр, жогуңда өкүнөр эле тууганың болот. Тууганың жаман болсо, жаман дебе, жакшысын бирөө береби, жаныңа тартсаң келеби?. Бабалар айткандай, «босогодон бийик тоо жок, жаман туугандан ашкан жоо жок». Жаман, ыркы жок тууган болбойлу».

* * *

Карга Акелер Каркырада жайлап турганда араздашкан эки казак жигити кыргыздарга калыстыкка келген экен. Кыргыздар кеңешип: «Карга бий калыстык кылсын», — дешет. Анда оозу шок казак жигиттин бири: «Ой-бай, казактын каргасы бок шокыйды, кыргыздын каргасы бий болады экен гой?» — дей салыптыр. Карга бий эч камырабай да, терикпей да: «Бок чокуп келсеңер оозуңарды аарчып, бок басып келсеңер аягыңарды тазалап отургула. Антпесе, Каркыранын калың килемин булгайсыңар!» — дегенде

айткан жигит сөзгө сынып: «Карга бий, кешириңиз, айткан аузымдын азабын тартайын, айып менде», — дептир.

«Айткан сөз — абага учкан чымчык, ойлонбой сүй-лөгөн — кырсык!» — дейт Карга бий. Экөөнүн араздашуусун адил чечип берген соң, алар ыраазы болушуп: «Калыстык сизден болду, калпыстык бизден болду, бий аке», — дешип, Карга Акеден кечирим сурашып, алдына ат тартып кетишкен экен.

КАРГА АКЕ ЖӨНҮНДӨ ЖАЗЫЛГАН ЖАНА ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Ү. Асаналиев. «Карга Аке». — Каракол, 1996.
2. Ү. Асаналиев. «Карга Аке» (макала). — «Ысык-Көл кабарлары», 25.05.96.
3. Ү. Асаналиев. «Карганын батасы». — «Ысык-Көл кабарлары», 25.02.97.
4. К. Асанбеков. «Карга Аке» (макала). — «Ысык-Көл кабарлары», 19.11.99.
5. К. Асанбеков. «Карга бий (Аке) баяны» (макала). — «Билим шамы», май, 2003-ж.
6. К. Асанбеков. «Калысты Каргадан тап» (макала). — «Ысык-Көл кабарлары», 3.06.03.
7. Дыйканбек Садык. «Калмактын камчысы кайрылбасын» (макала). — «Аалам», 22.08.03.
8. «Под крылом Российского орла». — «Комсомольская правда», 30.08.03.
9. А. Ибрагимова, Р. Таштемирова. «Карга Аке — акелердин улуусу» (макала). — «Эркинтоо», 29.08.03.
10. К. Асанбеков. «Карга Аке» (макала). — «Кыргыз Туусу», 03.09.03.
11. Э. Маанаев, Ү. Асаналиев. «Карга Аке — тарыхый инсан». — «Ысык-Көл кабарлары», 13.09.03.
12. Х. Карасаев. «Карга Аке ким болгон?» Элдик академиктин мурасы. — «Ысык-Көл кабарлары», 14.18.01.
13. «Карга Акени кадырлайлы» (президентке кайрылуу). — «Эркинтоо», 22.08.03.
14. «Карга Акелердин катарына кошулабы?» Облустун губернатору Э. Анапияевге «Биримдик» кербенинин кайрылуусу. — «Ысык-Көл кабарлары». 23.09.03.
15. «Карга бий Акелердин катарына кошулабы? (Элдин

- элегине. Редакция). Жарыя. — «Ысык-Көл кабарлары», 14.10.03.
16. Ж. Турдубаев. «Карга Аке калкалоого муктаж эмес». — «Ысык-Көл кабарлары», 14.10.03.
17. К. Мамбетов. «Алакушту атынан чакыралы» (макала). — «Ысык-Көл кабарлары». 14.10.03.
18. М. Сатыбалдиев. «Кайсы Акеден кем?» (макала). — «Ысык-Көл кабарлары», 21.10.03.
19. К. Шаршенов. «Улуулукту урматтай билсек» (макала). — «Ысык-Көл кабарлары», 21.10.03.
20. К. Асанбеков. «Карга бий (Аке)». III илимий-практикалык конференцияда окулган доклад (Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгы). Нарын мамлекеттик университети. 24—25.05.2003.
21. К. Асанбеков. «Бугу элинин Россияга кошулуусундагы Карга бийдин тарыхый орду». — «Вестник ИГУ» 2004, № 11, 233-бет.
22. Ө. Ж. Осмонов, А. А. Асанканов. «Карга бий», «Кыргыз тарыхы» / Энциклопедия. — Бишкек, 2003, 222-бет.
23. Ө. Ж. Осмонов, А. А. Асанканов. «Кыргызстан тарыхы» / Документтик материал. — Бишкек, 2003. 249-бет.
24. К. Асанбеков. «Карга Аке сөз чебери». — «Илим, инновациялар жана турмуш», № 1, 2004, 66-бет.
25. К. Асанбеков. «Карга Аке, Боронбай жөнүндө». — «Кыргыз тил жана адабият» / Жыйнак. — № 8, 2005, Каракол.
26. К. Асанбеков. «Карга Аке сөз чебери». — «Кыргыз тил жана адабият» / Жыйнак. — № 8, 205, Каракол.
27. К. Сыдыкова. «Чачылган кыргыздар». — Бишкек, 2005. 555-бет.
28. Т. Касымов. «Боронбай жана Төрөтай», (122—143-беттер). — Бишкек, 2006.
29. 2005-жылы 7-июлда Москвадагы Улуттар үйүн-дө (Новая Басманная көчөсү, 4) өткөрүлгөн тегерек столдо («Культурное наследие истории взаимоотношений России и Кыргызстана» в рамках Соглашения между правительствами Кыргызской Республики и Правительством Москвы о сотрудничестве в торгово-экономической и гуманитарно-культурной областях») Атаке баатыр, Карга Аке, Боронбай манап темасында доклад окулду.

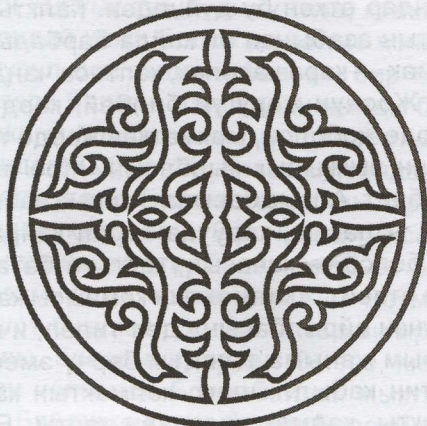
30. Ш. Жаналиева. «Калкым Көлүмдөн айрылбасын», — Ысык-Көл кабарлары, 07.07.06.

31. М. Кыдырбекова. «Акелерибизди ардактай билели». — «Билим кенчи» усулдук-педагогикалык журналы. №1, 2007. 24-бет.

32. А. Д. Аттокурова. «Ата сөзү — акылдын көзү». — «Билим кенчи» усулдук-педагогикалык журналы. №1, 2007. 23-бет.

КАРГА БИЙ ЖАНА БОРОНБАЙ МАНАП

XVII кылымдын 30-жылдарында — XVIII кылымдын биринчи жарымында Чыгыш Түркстан, Жети-Суу жана Теңир-Тоо аймагын байырлаган кыргыздарга Жуңгар хандыгынын ойрот (сарт-калмактар) уруулары кайра-кайра басып кирип, эки эл тынымсыз чабуулга өтүп турган кез болчу. Ошол каар заманда Карга Акенин «Ынтымак оңдуу болбой, ырыскы жөндүү болбойт», «Калыстыгы жок бийдин калкка кереги жок» деген акылман сөздөрү бүгүнкү күн үчүн да, келечек муундар үчүн да айтылган керээз, осуят-насаат кеп болуп саналат.

Карга Акенин турмушка болгон көзкарашынын олуттуулугу, тереңдиги жана даанышмандыгы анын кеменгерлик менен айтылган нуска сөздөрүнөн даана көрүнүп турат. Артына сөз калтырбаса, акенин акелик касиети кайсы?! Ошондуктан эл арасында: «Калысты Каргадан тап», «Карга Акенин касиети, оозунда осуяты бар» — деген кептер бекеринен аңыз болуп айтылып калбаса керек.

Карга Аке журт биримдигин жоодон сак болууну, коогалаңдуу жаңжал кор кылгандыгын эскертип, ойрот калмактар оң кылбасына өтө тынчсызданып: «Чыккан күндүн да батаары бар, тирүүнүн кайтаар катары бар. улуу жаштын учурунан өттүм. Бизге чейин да бир катар акылмандар өткөн бу дүйнөдөн. Калктын тынчы кетип, калмактын азабынан эл кайда барбады, кайда калбады. «Калмак — кара көпөлөк, каптаса чаңды кө-төрөт» дешчү эле. Жоонун жоругун билбей, кордугун көрдүк. Жоо бар жерде жоболоң, ырк кеткен жерде тополоң. Жоонун жолунан чыккылык кылбасын. Жоо аябайт, жашкарыңа карабайт. Алсыз басынат, арсыз чабылат. Алыңа карап айбат кыласың, карууңа карап кайрап кыласың. Жоо күчтүү болсо — качасың, кайгыга батасың. Эр башынан эмне өтпөйт. «калмактын камчысы кайрылбасын, калкым көлүнөн айрылбасын» деп тилеп, ичимде бугум, көңүлдө зарым жаныма тынчтык берчү эмес эле. Кудай элдин тилегин кабыл кылды. калмактын камчысын каруусунан какты, калмак ниетинен тапты. Бешенебизге жазган касиеттүү Ысык-Көлүбүз өзүбүзгө буюрду. «Ала болсоң, алдыңдагыны алдырасың». биримдикте, бир тилекте болуп, ырысыбызга буюрган ата конуш жерибизди, чакан элибизди бириктирип, таштын уюлундай биригели. Бирлик болбогон тирлик курусун. Чачкын болсок — чабылабыз, бир балээге кабылабыз. Бүтүн болбосок — бүлүнөбүз, санаасы бузукка бүгүлөбүз», — деп айткан экен.

Арийне, ушул убакка чейин Көл бийлерин баш коштурган башчысы болбогон соң, бир мыкты көрөгөч көсөмдү тандоо керек эле. Анткени аны ошол доор, ошол мезгил, учур шарты талап кылган болчу. Эл билермандарынын ар кимиси ар кандай ойдо болушуп, акыры: «Бул иште Карга бийдин калыстык оюн угалы», — деген бүтүмгө келишет. Эл билермандарынын оюн уккандан кийин Карга Аке: «Андай болсо, мен, оюмду ортого салайын. Бу адам баласы азаптан да акыл үйрөнөт, билермандарым. Уламдан-улам кара таандай каптап кирип келип жаткан кара жоо канчабызды ойго салбады... Биримдиги жок, чилдей тараган ырксыз элди душман четинен кырып салат.

Билегибиз башка болсо да, тилегибиз бир болсун. Бытыраган майда бийлер болгонубуз — биздин чабалдыгыбыз. Арийне, бир башчыга баш ийген чоң бийлик болбосо болбойт. Биздин Көлгө мына ошондой бир башчы керек. Бир кишиге баш иели. Жети өлчөйлү да, бир кесели. Ал үчүн жүрүмү түз, жүрөгү таза, калктын кадырына жеткен, кандай ишти болсо да калыс чечкен, ар урукту баш коштуруп бел кылган, баарын бир боор эл кылган, алысты көрө билген, жалгандан чынды бөлө билген, адилеттүү, эки сүйлөбөгөн эстүү, салабаты бар тектүү башчыны тандаганыбыз оң. Казак туугандардын султанындай султан күтөлү. Байкап тандайлы, артында оозду карманып өкүнүп калбайлы. Башчы жаңылса, демек, баарынын жаңылганы, өкүттүү балээге кабылганы. Өзүмчүл болбосун. Өзүмчүл — өрттөн жаман. Өзүмчүлдүн өчү көп болот, журт бузулат. Элден ынтымак-ырк кетет. Тазаны тандайлы, билермандарым. Эмесе, мен угуп-билгенден биздин чөлкөмдө Боронбайдан мыктысы да, ыктуусу да жок. Бийликке тутка болор Боронбайдан башка уулду көрө албай турам. Эл эп көрсө, Көлгө Боронбайдын султан болгону ылайык. Султандын ордосу Жуукуда болсун. Боронбай баатыр көптөн бери менин көңүлүмдө жүргөн. Менин оюм ушундай», — деп сөзүн бүтүрүптүр олуттуу басым менен.

Жүйөлүү айтылган кепти Көл бийлери эп көрүп, Карга Акенин көңүлдөгү ойду таба сүйлөгөнүнө ыраазы болушуп, Жуукуда өткөн шайлоо жыйынында бир добуштан Боронбай манапты султандыкка — бийлердин башчылыгына көтөрүшкөн экен.

Бул жөнүндө Туратбек Касымовдун «*Боронбай жана Төрөтай*» аттуу тарыхый романынан билебиз (122—143-бет). Тарыхый романдан үзүндү:

«...— Боронбай, жашың кыркка барды. «Жаман уул элүүсүндө жашмын дейт, жакшы уул жыйырмасында журтка башмын» дейт. Ага-тууган, үй-бүлөм менен батамды бейрейн деп келдим. Жуукунун оңу-солунда турабыз. Соодагерлер менен алакабыз бар. Кытай падышалыгына нааразы экенсиң. Кудай Таала Кытайга кошпосун. Кокондуктар түштүктөн кирип Чүйгө келди. Абылай хандын чапкыны

унут боло элек. Көл элине эгедер башчы бол. Элдин, жердин тагдырына толгон. Эмки ишти Бирназардын ашына барганда бүтүрөбүз. Оомийин. Бирназардын ашына көлдөн урук калбай барды. Үч күнү куран окулуп, аягы чоң жыйынга айланды...».

Ошентип Боронбай бийлик башына келгенден кийин, наркты сактаган кемеңгер Карга карыя ак боз жорго жетелетип келип:

Э, Боронбай султаным!
Бийликтин күчү — биримдик.
Биримдиктин жогунан
Калмактан качып бүлүндүк.
Жолубуздун башчысы болдуң,
Журтубуздун сакчысы болдуң.
Ак урук элди курап ал,
Адилеттүү сурап ал.
Көбүн көп деп көкөлөтпө,
Көбүнө азын чөгөлөтпө.
Бирин ашынтпа,
Бирине бирин басынтпа...
Узун карап, тең сана,
Баарына бирдей кең сана.
Бир сөзүң жерде калбасын,
Канатың талыбасын.
Жүрөгүң кабында болсун,
Акылың табында болсун.
Сен — түндүк, биз — уукпуз,
Бирде жылуу, бирде суукпуз.
Оң, солун өзүң билерсиң,
Көңүлүңө илээрсиң.
Кар эрибей сел болбойт,
Калк жыйылбай эл болбойт.
Башчы акылман болбосо,
Башка журт менен тең болбойт.
Хан караөзгөй болсо — өлгөнү,
Өзүн өзү тирүүлөй көмгөнү.
Хан жаңылса, кадыры кетет,

Калк кыйналса, сабыры кетет.
Жакыныңдан алыс бол,
Жалпы журтка калыс бол.
Казака канатташ бол,
Оруска сабакташ бол.
Көл толкуса толкусун, эл толкубасын,
Бейпил жашап, чочубасын.
Жериңди сакта, элиңди сакта,
Элиңдин үмүтүн акта!
Калкыңды өмүрүң өткүчө билип жүр,
Мына бул ак жоргону минип жүр, —

деп бата берген экен.

Ал кезде Борбордук Азиядагы жуңгарлар (калмактар) чоң күчкө айланып, Чыгыш Түркстандагы жана Орто Азиядагы элдерге бүлүк салып, кайра-кайра катуу чабуулдарды жасап турган. Ошондогу калмактардын үстөккө-босток соккуларынын натыйжасында кыргыз уруулары батышты карай жылууга аргасыз болушкан. Кыргыз урууларынын алды Кара тегин, Гисар өрөөндөрүнө (Памир тоолоруна) чейин, арты Анжиян, Алай тоолоруна сүрүлөт. Мындай азаптуу мүшкүл казактарга да түшкөн.

Кыргызда: «Казак кайың сааганда, кыргыз Гисар киргенде», — деген сөз ошол калмак жапырыгынан калган. Казактар ал учурду: «Актабан — шүбырынды», — дешкен. Ал кезде канатташ эки элдин — кыргыздар менен казактардын алышкан жоосу да бир — калмактар, азаптуу тагдыры да бир болгон. Мына ошол калмак чапкынынын кезинде көлдүк кыргыздардын бир даары Кетмен-Төбө аркылуу Анжиян, Алайга чейин журт которуп кетишиптир.

Тарыхчылардын маалыматы боюнча да, санжырада айтылгандар боюнча да, кыргыздар менен калмактардын ортосундагы айыгышкан жаңжал кылымдап созулган. Чыңгыз хандын XIII кылымдагы чапкынынан тартып XVIII кылымга чейин калмактардын улам бир уруусу (моңгол, жуңгар, ойрот) хандыкка келип, калмактардын акыркы кыргыны Галдан-Церен, Амурсан менен аяктаган. Айрыкча Галдан-Церен (1727—1745-жылдар) бийлик кылган туштагы — 1733—1735-жылдардагы калмактардын кыргыздар-

га жана казактарга салган кыргындуу салгылашы буга күбө. Ушул кандуу салгылаштын зардабынан кыргыз жана казак калктары тушка-тарапка качып-бозуп, чилдей тарашкан. 1845-жылы Галдан-Церен өлгөндөн кийин анын тактысын уулу Цеван Доржу (бир тууганы Лама Доржу өлтүргөн) жана жээни Амурсан алмаштырышкан. 1858-жылы канатташ элге тынчтык бербеген калмактарга каршы аттанган кыргыз уруулары кытай аскерлеринин жардамы менен калмактардын күлүн көккө сапыра талкалагандан кийин гана бул чөлкөмдөгү абал тынчыган. Ошентип XVIII кылымдын орто ченинде орто азиялык элдердин каардуу душманы — калмактар толук талкалангандан кийин туш-тарапка чачырап кеткен кыргыз уруулары ата-конушуна — Ысык-Көл, Чүй, Талас өрөөндөрүнө, Нарын дарыясынын өйүз-бүйүз-дөрүнө кайтып келип байыр алышкан. Калкы менен Жуукуну байырлаган Карга Аке өмүрү өткүчө: «Ысык-Көлдөй көл болобу да, Жуукудай жер болобу! Жуукунун суусу — жуурат. Тоосу малга жай. Сырты сынга толгон карагайсыз Тарагай! Бу дүйнөгө бир жаралган не бир ажайып кооз дүйнө! Ылайым, урпактарыбызга, укум-тукумубузга буюрсун! Аларга ыйык Ата-конуш болсун!» — деп суктанчу экен.

Карга Акенин өмүрүнүн каардуу жылдары дал ушул калмак баскынчыларынын кыргындуу чапкынын доорунан туш келген. Карга карыя түбөлүк сапарга кетээр алдында:

«Калмактын камчысы кайрылбасын,
Калкым Көлүнөн айрылбасын»,

«Жоңгорлуу жоодон сактасын,
Жоболоңдуу доодон сактасын», —

деп эли-журтунун Ысык-Көлдөй керемет жеринен ажырабоосун тилеген улуу батасын берген. Касиеттүү Карга Акенин алкышы да, каргышы да түк сая кетчү эмес экен.

Даанышман Карга Аке — калкына кара кылды как жарган калыстыгы, акылмандыгы, алдыны көрө билген көсөмдүгү менен таанылып, журтуна кадыры өткөн инсан. Ал ой чабыты кенен, чечен, эл тагдырын ойлогон,

элге жакшылык тилеген жана жакшылыкты жасай билген, батакөй даанышман болгон экен. «Эккенден дан чыгат, эрегиштен жан чыгат», — деп калк ынтымагын жогору балаган.

Карга бий Кокон хандыгын, Кытай бийлигин жана Россия падышалыгын салыштыра калчап карап, акыры орустарга кошулууну оң көрөт да: *«Коконго кошулсак кор болобуз, Кытайга кошулсак кыйноого кабылабыз, оруска кошулсак оңорбуз, тынч жашай турган болорбуз»*, — деген ынанимдуу бүтүмгө келет. Ошентип тагдыр таразасы Россияга кошулууга оогон. А бирок оруска кошулуунун жолу оңойго турган эмес. Анын да азаптуу машакаты арбын болгон. Көлдүк кыргыздардын Россияга кошулуусуна ынтызар болгон Файзулла Ногаев аларга орустардын маалыматын жеткирип, тилмечтик кылган, бийлерге үгүттөө иштерин жүргүзүп, көп иш-аракеттерди жүргүзгөн.

1850-жылы Боронбай султан Батыш-Сибирь генерал-губернатору П. Д. Горчаковго тилмеч Файзулла Ногаевди сыйлоо жөнүндө өтүнүч кат жолдогон. Ага чейин эле Ф. Ногаев орус императордук Герольдия тарабынан укум-тукумуна чейин салыктан бошотулган, Тархандык грамота жана баалуу буюмдар менен сыйланган. 1855-жылы 23-апрелде ал моюнга илине турган Анна тасмасына тагылуучу «Эпкиндүү-лүгү үчүн!» алтын медалы менен сыйланган.

Ысык-Көл өрөөнүнүн Россияга кошулушунун дипломатиялык жолун Боронбай султан кылдаттык менен таап, кыраакылык менен чечкен. Албетте, мында Карга Аке баштаган кыргыз билермандарынын да, орустун түшүн жоруган, эки элдин тилин суудай билген, данакер татар Файзулла тилмечтин да эмгектери зор.

Даанышман Карга Акенин өмүрү кыргыз элинин жашоо-турмушундагы кайнаган калаймандын чордонунда өткөн. Моңгол жапырыгы, калмак чапкыны, бөтөн эл, бөлөк жерде чабылып-чачылуу, Көлгө кайтып келүү, ыдыраган элдин кайрадан биригүүсү, орустарга кошулуу маселелери, элинин тагдыры анын жанын жай алдырган эмес. Ошентип,

Карга бий менен Боронбай султандын бугу кыргыздарынын Россияга кошулуусунда омоктуу ордулары бар.

* * *

Профессор А. Иманов «Акыл атасы — Сарт аке» деген эмгегинде (1997): «Өз заманында Ысык-Көл өрөөнүндө бир топ Акелер болгон деп, эл алардын ысымдарын урмат менен атап жүрүшөт. Алар — эң улуусу Мендекул уулу Карга Аке, Алдаяр атанын кенжеси Мойт Аке, Доскулу атанын кенжеси Сарт Аке (азан чакырып коюлган аты — Сартпай), Жылкыайдар атанын уулу Тилекмат Аке болгон. Ал эми саяк уруусунан Садыр Аке, бугудан Карач, Кыдыр акелер — жашы жагынан кичүүлөрү, кийинки акелер. Бул акелердин айрымдары жөнүндө басмасөздө азыноолак кабар берилди. Тилекке каршы, жарык көргөн маалыматтар толук болбой жатат, анткени бул иликтөө-лөр өтө кечигип колго алына баштады. Ошондой эле атайлап эл кыдырып, архивдик материалдарды толугу менен изилдөө иштери жүргүзүлбөй жатат», — деп туура белгилеген.

Карга Акенин күмбөзүнүн ачылыш аземинде санжыра жыйноочу, БГУнун Ардактуу профессору Кален Жетимишбаев мындай деген: «Мен Советтин кезинде, 1954—1957-жылдары, Дарханда партиялык уюмдун катчысы болуп иштегем. Карга Акеге жек-жаатмын. Саясатты бек туткандардын бири болчумун. Ошондуктан «Карга Акенин коргонун» билем. Айылдаштары аны азыр деле «Карга Акенин коргону» дешет. Бул касиеттүү адамдын коргонунун сакталып калышынын өзүнчө сыры бар. Мезгил далай даректүү булактарды бүтөп салды. Акелерди эми гана жарыя кыла баштадык. Карга Аке бардык акелердин улуусу. Эгерде мындай маалыматтар болбосо, азыркы жаштар жана кийинки муундар бул улуу даанышман акелерди таптыкыр эле билбей калышмак. Менин сураарым, Карга Акенин айткандарын жыйнап, жарыкка чыгарып, акелер сыйлаган улуу инсанды акылман акелердин сабына алып чыгуу керек».

Ошол жыйында профессор Х. Карасаев аксакал «Калыстыкты Каргадан тап» деген сөздү бала кезинде укканын эскерип келип: «Калайык журтум, Карга Акени күмбөзү сактабайт, аны артына калтырган акылман сөзү сактайт», — деп олуялык сөз айткан.

Белгилүү жазуучу Эрнис Турсуновдун «Боронбай» романындагы «Боронбай Бекмурат (Меңмурат) уулунун өмүр жолуна байланыштуу кыргыз тарыхындагы урунттуу учурлар» деген темада Карга Аке тууралуу кыскача маалымат берилген (288—289-беттер).

Т. Касымовдун «Боронбай жана Төрөтай» романында Карга Акенин өмүр жолу жана ишмердиги, анын акылмандыгы жана көсөмдүгү Боронбай султандын заманы менен байланыштырылып көрсөтүлгөн.

* * *

Кыргыздар Россия мамлекети менен расмий түрдө 1786-жылдан тартып алакалаша баштаган. Атаке баатырдын элчилерин Екатерина IIнин кабыл алганы жөнүндө маалымат тарыхта белгилүү. 1814-жылы Батыш-Сибирь генерал-губернатору Г. И. Гланезаптын Россиянын тышкы иштер министри А. Румянцевге жиберген билдирүүсү («Внешняя политика России XIX в. Серия 1. Т. VII. — М., Политиздат, 1970. 523—584-беттер): «Дикие киргизы Иссык-Куля различаются большой, средней, малой орды. Они не имеют даже султанов, управляются своими биями. Их бийи Шерайлы (Шералы) и Ниязбек склонены на наши стороны. Для лучшего подтверждения прислали ко мне делегатами сыновей Качыбека и Якупбека (Жакыпбек)».

* * *

1823-жылы Россиянын курамына кирүүнү тездетүүнү Карга бий көздөгөн.

Тарыхый оор кырдаалда суу сайын бирден бий башкарган чаржайыт абалды байкаган эл башындагылар эл тагдырынын айласын издеп, бир кишинин жоопкерчили-

гине берүү тыянагына келишет. Бул ишке Карга бий баш тоголотот. Көл кыргыздарынын башчылыгына Боронбайды көрсөткөн (Т. Касымов. «Боронбай жана Төрөтай». — Бишкек, 2006. 122—144-беттер).

* * *

1844-жылы октябрда Россиянын катарына өтүү маселеси боюнча өзгөчө элчилер тобун императорго жиберүү оюн билдирген Боронбайдын катынын негизинде ошол жылдын ноябрында тышкы иштер министри К. В. Неселрод Батыш Сибирь генерал-губернатору П. Д. Горчаковго көлдүк кыргыздарды Россиянын калкалоосуна алууну билдирген.

1845-жылдан баштап Омск администрациясынын кызматкери Файзулла Ногаев агент катары Ысык-Көлгө каттай баштаган. Орустар жөнүндө Боронбай андан кечири маалымат алуу менен көлдүк кыргыздардын Россияга кошулуу максатынын бекемдигин ал аркылуу баса билдирген.

1848-жылы Горчаковдун Неселродго жазган катында чоң манап Боронбай Меңмуратовдун өтүнүчү менен Ысык-Көл округун түзүү жөнүндө көрсөтмөсү берилип, натыйжада орус администрациясы көлдүк кыргыздардын кошулуусун колдогон.

1849-жылы Кытай өкмөтү Ысык-Көл өрөнүндөгү кыргыздарга өзгөчө назар салып, Кулжадан Кашкарга күчтүү отряд жибергени, айрым манаптарга белектер, Боронбайга он жамбы, жогорку даражадагы «шарик» жөнөтүлгөнү белгилүү. Бул маалыматтар айтып тургандай, Боронбай манап Ысык-Көл элин тышкы баскынчылыктардан сактап калууда ар кандай айла-амалдарды колдонуу менен тынымсыз аракет жүргүзүп, Россия империясына гана кошулуу керек, көлдүк кыргыздардын коопсуздугун орустар гана коргоп калууга көктөш болот деген оюнда бек туруп, ошол максатын ишке ашырууну көздөгөн.

1850-жылдын 25-сентябрындагы Горчаков Азия департаментинин директору Т. Сеняевге жазган катта кыргыз-

дар менен болгон байланышты чыңдоо керектиги жазылган (АВПРИ. Ф-СПб. Главный архив 1-7. Оп-6. Д-1. Л-24. «Кыргызстан – Россия», 142-бет).

1853-жылы сентябрда Батыш Сибирь генерал-губернатору Гасфордго Россиянын катарына кирүүгө ант берүүнү өтүнүп узун кат жазып, Шералы уулу Качыбекти баш кылып, Боронбай өкүл жиберет. Император Николай I 1854-жылы 12-январда бугу кыргыздарын Россиянын катарына кабыл алуу чечимин чыгарып, ант берүүдөгү 14 шарттын аткарылышын эскертет.

1854-жылы 28-декабрда Россиянын согуш министринин № 69-буйругу менен Боронбай Меңмуратовго подполковник чини берилет.

Боронбайдын көксөгөн максаты 1855-жылы 17-январда ишке ашат. Омск шаарында Шералы уулу Качыбек бугу кыргыздарынын атынан ишеничти актоого куран кармап ант берет (АВПРИ. Ф-СПб. Главный архив 1-7. Оп-6. Д—1. Л-67-68. «Кыргызстан – Россия», 179-бет). Аземге казактардын султандары, тилмеч Ф. Ногаев катышат. Улуу жүздүн приставы Хоментовский жазында Ысык-Көлгө отряд жиберерин, көлдүк кыргыздардын малына тийүүнү токтотууну Тезек төрөгө эскертилгенин билдирет. Арийне, сарыбагыштар Ормондун кунун кууп, дагы бир чабуул жасоого үлгүрүшөт.

1855-жылы декабрда Хоментовскийдин сарыбагыш маңабы Үмөталы Ормоновго жазган катынан:

«До сих пор много пролито крови. Еще раз с вашей стороны поступков против бугу, вынудить меня заступиться за них, и тогда сарыбагышы дорого заплатиться. Прекратите эту войну» (ЦГА РК. Ф-3. Оп-1. Д-348. Л-73-74, Заверенная копия. «Кыргызстан – Россия». 189—190-беттер).

Ысык-көлдүк кыргыздардын Россияга кошулушу менен жалпы кыргыз эли үчүн жол ачылат. Чүй, Нарын, Талас кыргыздары Россиянын курамына 1865-жылга чейин кирет. Ал эми түштүктүк кыргыздар падышалык бийликке катуу каршылык көрсөтүү менен, 1876-жылы толугу менен Россия империясына каратылат.

Бул чоң бурулуш ысык-көлдүк кыргыздарды Кытай империясы тарабынан болуучу басып алуу коркунучунан, сарыбагыш уруусунун чабуулунан, казактардын кысымынан сактап калган. Ал эми Кокон хандыгы таасири түбү орду менен жок болот. Мыкты куралданган аскери бар күч-кубаттуу Россия империясы Орто Азияны кыргын менен басып кирип каптап келатканда өз эрки менен анын карамагына өтүп, Боронбай кыргыз элин чоң алааматтан сактап калган. Россиянын калкалоосун көздөгөн Карга Аке 110 жашында 1828-жылы бу дүйнөдөн өтүп кеткен. Ошондуктан касиеттүү даанышман инсандын улуу тилегин Боронбай Меңмурат уулу жүзөгө ашырган.

Атаке баатыр баштаган, Карга бий козгогон зор умтулууну турмушка ашырган Боронбай султан кыргыз эли түбөлүк эскерип жүрүүчү тарыхый элдик инсан.

МОЙТ АКЕ
(1750—1843)

Акеш Имановдун «XVIII кылымдын жарымы — XX кылымдын башында Ысык-Көл өрөөнүндөгү акылмандар, ойчулдар» китебинде (II бөлүк) Мойт Аке болжолу 1745-жылы жарык дүйнөгө келет.

1840-жылдарда «Аке» даражасын эл тартуу кылганда токсондон өткөн инсандын өмүр жолу тууралуу маалыматы санжырадан алабыз.

Теги: Долон — Агуул — Тагай — Кылжыр — Орозбакты — Мырзакул мырза — Алсейит — Жамангул — Белек — Алдаяр — Мойт.

Кыргыздар Борбордук Азиядагы байыркы элдердин бири экени тарыхта илимий түрдө тастыкталып далилденген. Кылымдарды карытып, оомалуу-төкмөлүү, кыйын кезеңдүү татаал жолдорду басып өтүп, эчен курдай даңазалуу жеңиштерге ээ болот, жан кейиткен тагдырларга кабылат, бирок эл, улут катары сакталып калат. Ата-бабаларыбыз руханий улуу мурастарды — залкар

жана чакан эпостор, дастандар, уламыштар, накыл кептер, нуска сөздөр, жөө жомоктор, табышмактар ж.б. өңдүү оозеки элдик чыгармаларды айтып калтырышкан. Олуттуу окуяларды эл ичинен чыккан шыктуу адамдар оозеки көркөм баяндарга айландырып, урпактарга өткөрүп келишкен. Болгон чындыкты, реалдуу окуяларды, илим менен маданият дүйнөсүндөгү ийгиликтерди жокко чыгара албайбыз, анда тарыхты бурмалаган болобуз. Социализм доорундагы прогрессивдүү көрүнүштөрдү, же тишкендиктерди тана албайбыз. Алар өткөн доордун коомдук мааниге ээ болгон оң тенденциялары. Ошону менен бирге советтик доордун бир жактуу буйрукчул бийлигинин элдин тарыхына каршы жасаган мамилесин, тарыхты бурмалап жүргүзгөн зыяндуу саясатынын элдин руханий байлыгына тийгизген, бөрк ал десе баш алган адилетсиз жат көрүнүштөрүн унутпоого тийишпиз. Андай терс көрүнүштөргөө өзгөчө сын көз менен карап, тийиштүү баасын берүү туурадыр. өңгөнү айтпаганда да, кыргыз элинин улуу сыймыгы болгон «Манас» эпосун жерип, элдик эмес деп жокко чыгаруу аракеттери да жасалган. Ал эми Арстанбек, Калыгул өңдүү даанышмандарга реакциячыл деген адилетсиз баа берилип, алардын асыл мурстарын айтууга тыюу салынган. Акелердин асыл осуяттары такыр эскерилбей унутта калган. Кыргыз эли өз алдынча мамлекет болуп жарыяланган соң оозеки чыгармачылыкка жаңыча көзкараш менен баа берилип, элдик маданий мурас катары өзгөчө мамиле жасала баштады. Акелердин осуяттары аздектеп сөз кылууга арзуу менен, атайын илимий иликтеп-изилдөө объектиси болууга, албетте, толук татыктуу. Алардын мурстарын элден жыйнап изилдөөгө бөтөнчө маани берсек, кыргыз фольклористика илимине кошкон зор салымыбыз болоор эле.

Ошентип демократиянын шарты менен бүгүнкү күндө Акелер мурасын элге кеңири жайылтууга мүмкүнчүлүк болду. Акелер эл мүдөөсүн орундатыш үчүн кызмат кылган даанышман инсандар болгондуктан, алардын өмүр жолдору, калктын камын көргөн ишмердиктери тууралуу терең урмат менен баяндап, кагаз бетине түшүрүү биздин

атуулдук ыйык парзыбыз. Изилдеп-илик-төөдө тарыхый даректерге, санжыралык маалыматтарга кылдаттык менен, сергек жана туура баа берүү зарыл.

Мойт Аке акылман, даанышман, алдыда боло турган окуяны алдын-ала аңдап туя билген көрөгөч адам болуптур. Калтырган осуяттары ар тараптуу бай мурасы жашоонун бардык жагынан камтыйт. Инсандын баскан жолу кыргыз турмушунун энциклопедиясы. Анда терең философия, этика менен эстетиканын олуттуу маселелери, эл тарыхынын таасын чындыгы бар. Демек, Акенин бай мурасы илимдин объектиси болууга татыйт. Мойт Аке бийлиги, байлыгы, мансабы менен эмес, эл ынтымагын, намысын кармап, өзгөчөлүгү менен «Аке» наамына татыган.

Мойт Аке жайкысын Каркыраны жайлаган. Каркыра коңшу казак элинин да жайлоосу. Казак-кыргыз журту аштойлорду бирге өткөрүп, көйгөйлүү иштерди чогуу чечишкен. Ошондой жыйындарда Мойт Аке кыргыз тарабынан сүйлөөчү экен. Осуятын, нускасын тааныган бүгүнкү адам Акенин тунук акылга, тубаса жөн-дөмгө ээ экенин баамдайт. Аке кылымдар өтүп иликтенип жатканы тарыхка түбөлүк калганы. Мойт Акенин ата журту Орто-Өрүктү айылында жашаган урпактары 1997-жылы Акеге жаңы эстелик тургузушуп, 250 жылдык маараке өткөрүштү.

* * *

Ысык-Көлдүн тескейинде жайгашкан Тоң районундагы «Манжылы» жылгасы касиеттүү, сырдуу жай. XVII кылымдын экинчи жарымында Жуңгар хандыгы кандуу чапкынында Фергана менен Анжиянга чейин сүрүлүп барган көлдүктөр 1745—1770-жылдарда Ысык-Көлгө кайтып келишкенден кийин атактуу адамдардын керээзи боюнча сөөктөрүн төөгө жүктөп барып, ата-бабаларынын жанына коюшкан экен (Бирназар бийдин сөөгү Жалалабатка коюлган). Мойт Аке көз жумарда: «Менин сөөгүмдү «Манжылыга» койгула, сөөк жүктөгөндөн эл кыйналып кетти. Туулган жердин топурагы алтын», — деп аманат айтыптыр. Ошентип Акенин сөөгү «Манжылыга» коюлуптур. Сөөк коюлган жерде урпактары койгон белги бар экен.

Мойт Акенин бейити.
Тоң району. Манжылы мазары.

Кийинки убакта «Манжылы» эл сыйынган жайга айланды. 2003-жылы Бишкекте басылган Олжобай Сагынбаевдин «Манжылы Ата мазары» аттуу китепчеде мазардын имамы Жакыпов Кадырбек мындай деп жазат: «Мазарга күнүнө 15тен кем эмес адам келип сыйынып, же көрүп кетишет. Кийинки жылдарда башка өлкөлөрдөн, башка континенттен туристтердин келиши көбөйдү, башка диндегилер да бар. Россия Федерациясынын Мамлекеттик Думасынын мүчөсү генерал-майор В. Баранов үй-бүлөсү жана кесиптештери менен, Улуу Британиянын атуулу Эмма келишкен. Казакстан, өзбекстандан келгендер арбып барат».

Мойт Аке эчен оорунун сырын билген табып болгону узун баян. Сабатар Атакандын өнөкөт болуп өтүшүп кеткен тулу боюндагы жарасынын, Солтонкул байдын дартынын дабасын тапкан.

Кадимки Атаке баатырдын Айжан аттуу кызын Белектин Токоюнун Абайылдасынын Эшкожосу алат. Айжан катуу ооруп дарты табылбай, жин оору деп керегеге таңып

койгон учурда Мойт Аке барып калат. Тамырын кармап көрүп, талгак экенин айтат. Акын Жаныш Алиев «Мойт Аке» поэмасында мындайча сүрөттөйт:

Кабыландай уул жатат курсагында,

Кагылайын келиниң талгак тура.

Жүдөткөн дарт тамырын кыйып түшчү,

Жүрөгү жаш жолборстун керек буга.

Жолборстун жүрөгү табылбай, карышкырдын дөбөтүнүн (көкжалдын) жүрөгүн берип Айжан айыгып, Балбай баатырды төрөгөн.

* * *

Мойт Аке мүнүшкөрдүн мүнүшкөрү болуптур. Атбашынын Акзоосунан кармаган бүркүт алгыр чыгат.

Ал бүркүт алгыр чыкты, кыраан чыкты,

Атагын казак, кыргыз бүтүн укту.

Аталып Мойт Акенин Төөкомдоту,

Айланып Каркыраны бийлеп учту.

Төөкомдот кийик алып эл багыптыр. Зоодон илип түшкөн кийиктерди төөгө ком жасап жүктөп ташыганын аты айтып жатпайбы. Мойт Аке Төөкомдот экөө мезгилдин өкүмүнө баш ийип, карылыкка моюн сунат. Бүркүттү коё берсе уча албайт. Мүнүшкөр бүркүттү боз үйгө кармап, жылкынын ич эти менен багып түлө-төт. Кызыл эт бүркүткө жаңы жүн чыгып, канаты жетилгенде коё берет. Жылдар өтүп Мойттун айылынын асманында эки бүркүт айланат. Төөкомдот экен деген эл тамашага чалганда, Мойт Аке үн созот. Бүркүт жанынан үч айланып өтүп, куйругун булгалап шаңшыган экен. Жанындагы туурлап жүргөн баласы тура.

Ж. Алиевдин эгиз бир тууган жөнүндөгү уламышынын философиялык мазмуну кызыгарлык.

Тең эмген бир эненин эки эмчегин
Тереңден ырдайт тарых эгиз жөнүн
Улуу су бийликтеги журт башчысы,
Кичүүсү ууру чыкты тоноп элин.

Эл башчысы адилет болуп инисин даргага асууга буйруптур. Энеси: «Уулумдун ордуна мени асқыла», — деп көгөрөт. Муну көргөн эл, өкүмдарлар кыжаалат болушат. Ошондо Мойт Аке суурулуп чыгып: «Өмүр-өлүм, ый-күлкү эгиз болот. Эненин балага болгон сүйүүсүнөн күчтүү эч нерсе жок», — дегенде буйрук алмашылып, ууру орго салыныптыр.

Казак туугандар менен Каркырада канатташ турушканда Шубар аттуу бай чоң той берет. Ат чабыштын баш байгесине төө баштаган миң жылкы сайылат. Казак Шоорук баатырдын Керкашкасы чыгып келет. Керкашканы Мойт Аке меники деп жар салат. Чатак чыкчу кырдаалга барганда той ээлери, Найман карыя, Сарт Аке сүйлөшүшөт.

Казактар «үч койдун козусун тапсаң, Керкашка сеники» деген шарт коюшат. Мойт Аке жайыттагы козулардан бешти өңөртүп келип коё бердиргенде козулар (экөө эгиз экен) энелерин таап эмгенде калың эл таң берет. Шоорук баатыр Керкашка күлүктүн энесин уурдатып алганын мойнуна алат. Байгеге сайылган көп малды баккан жылкычы, койчуга, соогат сурагандарга таратып берип, Мойт Аке айкөлдүгүн көрсөтүптүр. Бул окуядан чыныгы элдик кишинин кең пейилин, кеменгерлигин, адамгерчиликтин түп уңгусун эшитебиз.

Табият менен адам баласынын ортосундагы түбөлүк мамилени Мойт Аке туюп, Төөкомдотту таптаган. Касиеттүү үнсандын өзгөчө кыраакылыгы жана баамчылдыгы «олуя» атыктырат. Койлорду үч айланта бастырып чалымын (тулку боюнундагы айырмалуу белгилерин) эске тууусунун нукура күчтүүлүгү менен элестеп, жа-йыттагы козуларды табат.

Мойт Акенин мүнүшкөрдүгүн, саяпкердигин, сынчылыгын, дарыгерлигин, олуялыгын, элдик киши экендигин улуу муундагы көлдүктөр азыр да айтып келет. Ин-

сан жакшы-жамандан кабар коюп, адамдарды жакшылык-
ка, ынтымакка үндөгөн.

Малыңды эрте түгөлдө,
Караңгы кирсе көз жетпейт.
Келаткан чырдын алдын ал,
Ырбап кетсе сөз жетпейт.

Акенин нуска сөзү муундан-муунга өтүп келет.

Ырыс алды — ынтымак,
Ынтымагы бар элдин,
Айсыз кара түндө да,
Асманында күн турат.
Ынтымагы жок элдин,
Балдары иттей ыркырап,
Ачык-жарык күндө да,
Асманында түн турат, —

деп Мойт Аке элдин ынтымагын бийик коюптур.

* * *

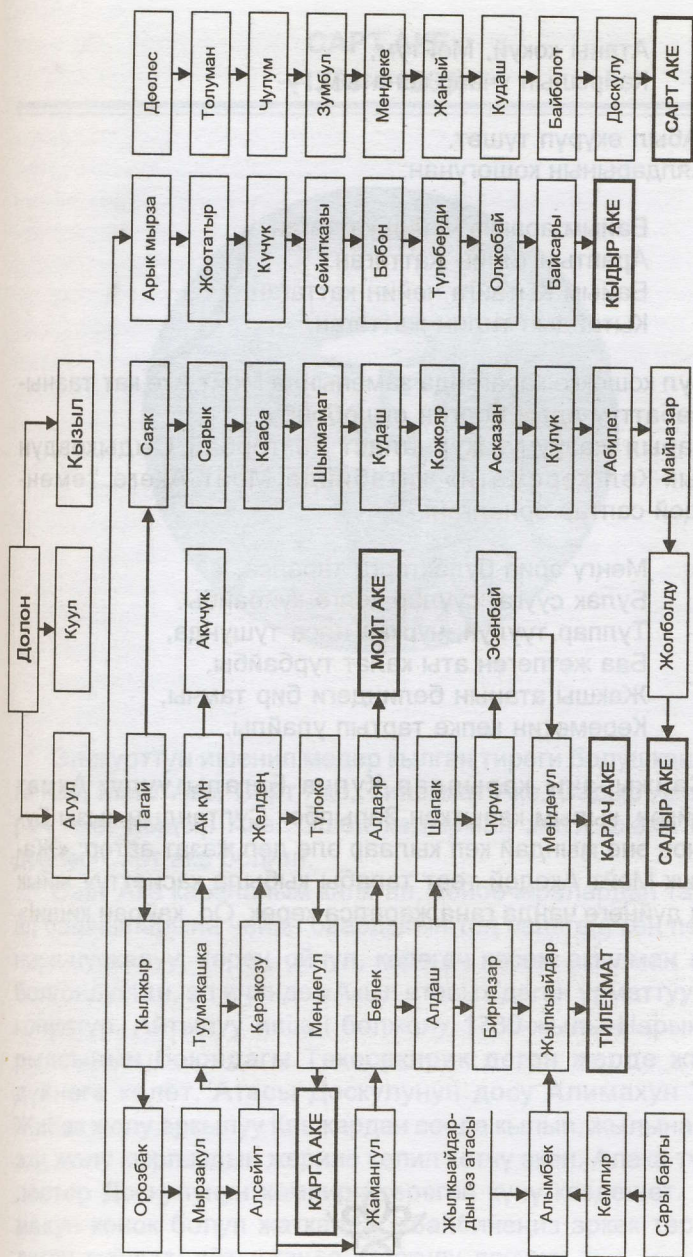
Мойт Акеге чейин көчмөн элдердин «канга — кан, өлүмгө — өлүм» деген эң катаал салты болуптур. Ал салтты биздин ата-бабаларыбыз да катуу сакташчу экен. Бир жолу бугу, саяк, сарыбагыш урууларынын билермандарынын башы кошулган жыйындардын биринде Мойт Акенин сунушу менен эр өлтүргөнгө үч жүз жылкы айып салынсын, бир мүчөсү майып болгонго жүз жылкылык кун төлөнсүн деген бүтүм чыгарылып, ал эл башчылары болгон бийлердин бармактары басылып ырасталып, мыйзам катары кабыл алынып жана сакталып калыптыр.

Алдаярдын беш уулунун кичүүсү Мойт Аке дүйнө салганда:

Абыл, Теке бир атым,
Асан, Очуй санатым.

Мойт Ахмеддин мүнүшкөрдүгүн, саяпкердигин, баданасын, дарыгерлик жана башкаларын үчүн, 1997-жыл. Түп району, Орто-Өрүктү айылы.

Мойт Акенин, акелердин ата-теги.

Атаны кокуй, Мойтум,
Кайрылып учаар канатым, —

деп Абыл өкүрүп түшөт.
Аялдарынын кошогунан:

Байым арапка чейин каттаган,
Араптын тилин жаттаган.
Байым Кытайга чейин каттаган,
Кытайдын тилин жаттаган.

Бул кошокко караганда заманында Мойт Аке кат тааныган сабаттуу адам болгон окшобойбу.

Карыя жазуучу, журналист Токторбай Сыдыковдун «Ысык-Көл керемети» китебинде Мойт Акеге төмөндөгүдөй саптар арналган:

Мөңгү эрип булактарга таралса,
Булак сууга, суулар көлгө куйбайбы.
Тулпар туулуп, чуркап алса тушунда,
Баа жетпеген аты калат турбайбы.
Жакшы атанын белиндеги бир тамчы,
Кереметин кепке тартып улайлы.

Санжырачы карыялар Кулча Бегалы уулу, Акмат Төлөйкөн, кылым карыткан Зарыпбек Султандын кызы Бурул чоң эне мындай кеп кылаар эле деп жазат автор: «Жарыктык Мойт Акедей төрт тарабы кыбыла касиеттүү ыйык адам дүйнөгө чанда гана жаралса керек. Оо, кайран киши!»

